

Polskie zamawiania lecznicze w zbiorze rękopisów zamawiań litewskich

TATJANA VOLOGDINA

Uniwersytet Wrocławski, Polska

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5162-1312>

Lenkų gydomieji užkalbėjimai lietuviškų užkalbėjimų rankraščių rinkinyje

Santrauka. Užkalbėjimai sudaro unikalią lietuviškojo folkloro dalį. Užkalbėjimų rankraščių rinkinyje, pristatytame Daivos Vaitkevičienės publikacijoje (2008), randama šių archainių tekstų, kurie užrašyti įvairiomis kalbomis, taip pat ir lenkų. Baltų ir slavų kontekste užkalbėjimai lenkų kalba sudaro atskirą pogrupį. Atsižvelgiant į chronologijos kriterijus, esama tiek iki krikščionybės įvedimo, tiek ir vėliau parašytų tekstų. Dėl įtakos tarpusavio kultūrai ir daugiakalbystės Lietuvos paprastai nėra galimybės nustatyti originalo kalbos, kuria buvo sukurtas užkalbėjimas. Kai kuriais atvejais pasitaiško pavyzdžių, kai galime nustatyti, kuri versija yra vertimas. Nuoroda į tai visų pirma gali būti teksto struktūra, leksiniai ypatumai, tekstų adaptacija arba transliteracija. Straipsnyje mėginama palyginti lenkų ir lietuvių tekstus, klasifikuoti jų motyvus bei temas, taip pat atlikti užkalbėjimų veikimo būdų analizę.

Reikšminiai žodžiai: lietuvių folkloras, lenkų folkloras, užkalbėjimai, apeigos, užkeikimas.

Polish healing conjurations (*zagovory*) in the collection of Lithuanian conjuration's manuscripts

Summary. Lithuanian conjurations (*zagovory*) constitute a unique part of Lithuanian folklore. In the collection of conjurations' manuscripts described in the publication of Daiva Vaitkevičienė (2008), we will find records of these archaic texts in various languages, including Polish. Polish-language conjurations constitute a separate subgroup in the Balto-Slavic context. Following the chronological criterion, we are dealing with texts of pre-Christian and after-Christ origins. Due to mutual cultural influences as well as functioning of different languages within Lithuania, it is usually not possible to determine the original language of conjuration. Only in a few cases we are able to state, which version of conjuration is its translation. This is indicated primarily by the structure of the text as well as its lexical features, adaptation or translit-

eration. The article describes the attempt to compare Polish and Lithuanian conjurations' texts, classify their main themes and analyze how they worked.

Keywords: Lithuanian folklore, Polish folklore, incantation, rite, conjurations.

W 2008 roku ukazała się publikacja Daivy Vaitkevičienė *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės* (*Zamawiania litewskie: formuły lecznicze*), wydana przez Instytut Literatury i Folkloru Litewskiego, która stanowi rezultat wykonanych w latach 1999–2008 badań tekstologicznych, typologicznych oraz strukturalnych przeprowadzonych nad tekstami zamawiań zebranych na terenie Litwy¹. Wykonano olbrzymią pracę – wcześniej materiały źródłowe były porozrzucane w różnych bazach danych i nośnikach, poza tym były naukowo nieopracowane i prawie niezbadane.

Wskutek badań powstała typologiczna klasyfikacja tekstów zamawiań, w której te teksty systematyzowane były według swojego przeznaczenia: są to kategorie zamawiań medycznych, gospodarczych, społecznych, meteorologicznych itd. Z tym obszernym materiałem można zapoznać się w wersji elektronicznej. W omawianym wydawnictwie przedstawione są wyłącznie zamawiania lecznicze, zapisane w latach 1559–2007. Ogółem w książce przedstawione są 383 typy leczniczych zamawiań, liczące prawie 1500 wariantów. Wielkim nowatorstwem jest zestawienie litewskich tekstów z odpowiednikami zamawiań w innych językach (białoruskim, polskim, rosyjskim, niemieckim i innych). Wybrane zagadnienie, nad którym skupimy się w artykule, będzie dotyczyć zamawiań w języku polskim, które były zanotowane na terenie Litwy i które w publikacji przedstawione są w osobnym rozdziale – *Polskie zamawiania ze zbioru rękopisów zamawiań litewskich*. Będziemy więc posługiwać się określeniem „polskojęzyczne zamawiania”.

Całość zamawiań litewskich stanowią teksty różnego pochodzenia: część z nich to unikatowe zamawiania litewskie (najbardziej reprezentacyjną grupą są zamawiania na/od ukąszenia żmii), inne funkcjonują na większym areale. Pod względem terytorialnym można mówić po pierwsze, o wspólnych bałtosłowiańskich tekstach, po drugie, o paralelach w tradycjach zamawiań wschodnio- i północnoeuropejskich, po trzecie, o wspólnych motywach i wątkach, które możemy znaleźć w tekstach zamawiań nie tylko europejskich, ale również z innych kontynentów. Polskojęzyczne zamawiania będą stanowić osobną podgrupę w kontekście bałtosłowiańskim. Jednocześnie trzeba szczególnie podkreślić specyfikę funkcjonowania tych tekstów w obrębie tego samego terytorium, pod ścisłym obustronnym wpływem językowym i kulturowym.

1 D. Vaitkevičienė, *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės*, Vilnius 2008.

Jeśli weźmiemy pod uwagę kryterium chronologiczne, należy wyznaczyć formuły przedchrześcijańskie i teksty z treścią chrześcijańską, ale też bardzo często w tym kontekście widzimy, jak te dwie tradycje łączą się, co jest bardzo charakterystyczne dla całego folkloru zarówno litewskiego, jak i polskiego, i ogólnie dla religijności ludowej. Zdaniem M. Marczewskiej: „Magia i religia wzajemnie się przenikały, rytuały religijne wchłonęły elementy magiczne, a rytuały magiczne wzbogacały się o elementy chrześcijańskie. Świadomość magiczna bardzo łatwo przyswoiła kult świętych, którzy – traktowani jak czarodzieje – pasowali do światopoglądu magicznego w doskonały sposób”². Do XI wieku na terenach Europy Zachodniej i nawet do XIV–XV wieku na terenie Litwy miał miejsce synkretyzm wierzeń pogańskich, antycznych i wiary chrześcijańskiej. W zasadzie dopiero od XI wieku przy kościele zaczął się formować nowy model chrześcijańskich zamawiań³. Nawet kiedy Kościół rozpoczął walkę z herezjami, zamawiania, oczywiście po znaczącej restrykcji i ograniczeniach, nadal były tolerowane. W najważniejszym traktacie inkwizycji *Malleus Maleficarum* (*Młot na czarownice*)⁴ wydany w roku 1487 podkreślono, że zamawiania nie są zakazane, jeśli odpowiadają 7 ustalonym warunkom – mogą w nich być wymieniane tylko imiona świętych, nie wolno używać niezrozumiałych wyrazów, głosić herezji, powoływać się na pogańskie bóstwa i szatańskie siły itd. Zamawiania były znane i korzystały z nich różne warstwy społeczne – nie tylko duchowni, ale też arystokracja, mieszczanie, żołnierze, handlarze, podróżnicy, marynarze, pielgrzymi – właśnie przedstawiciele tych zawodów, które przemieszczały się po świecie, rozposzechnili średniowieczne zamawiania w całej Europie. Jednak już po XV wieku Kościół stopniowo zaczyna wykorzeniać praktykę ludowych zamawiań lub przekształcać je w modlitwy kościelne.

Autorka publikacji podkreśla konieczność odrębnej analizy tekstów zamawiań chrześcijańskiego pochodzenia. Te teksty należą do wspólnego funduszu migrujących chrześcijańskich zamawiań, mających odpowiedniki w różnych językach europejskich. Właśnie w tej warstwie znajdziemy najwię-

2 M. Marczevska, *Ja cię zamawiam, ja cię wypędzam... Choroba. Studium językowo-kulturowe*, Kielce 2012, s. 295.

3 Zob. D. Vaitkevičienė, *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės*, dz. cyt., s. 16.

4 *Malleus Maleficarum* (*Młot na czarownice*) – katolicki traktat na temat czarownictwa, spisany przez dominikańskiego inkwizytora, profesora teologii Heinricha Kramera. Tekst ten został po raz pierwszy opublikowany w 1487 i stał się znany jako podręcznik łowców czarownic od XV do XVII wieku. Był uważany za jedno z podstawowych kompendiów o czarach, czarownicach i ich związkach z Szatanem.

cej materiału do porównań polsko-litewskich. Jest ku temu wiele powodów. Chociażby chrzest Litwy, który przyszedł z Polski oraz ponad dwustuletnia wspólna historia w obrębie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Chrześcijańska historia Litwy rozpoczyna się najpóźniej w Europie, dopiero pod koniec XIV wieku, dlatego wpływ na zamawiania litewskie miały nie te klasyczne zamawiania po łacinie, a właśnie teksty, które przyszły przez język polski oraz inne języki narodowe, które funkcjonowały na terenie Litwy lub z Litwą graniczyły, przede wszystkim białoruski, łotewski i rosyjski, który był używany między innymi przez staroobrzędowców osiedlonych na Litwie w XVII wieku, którzy przynieśli ze sobą szczególnie dużo zamawiań i innych praktyk ludowych. W takim wielojęzycznym środowisku zamawiania nierzadko były tłumaczone z jednego języka na drugi, czy nawet trzeci. Należy też podkreślić, że analizując zapisy analogicznych zamawiań czasami bardzo trudno, lub nawet niemożliwym jest stwierdzić, z którego języka, której tradycji to zamawianie pochodzi. Warto też zwrócić uwagę na wielojęzyczne funkcjonowanie tych samych tekstów.

Na przykład porównajmy warianty językowe zamawiania od ukąszenia żmii:

Papartis be žiedų, akmuo be šak[n]ų, paukštis be pieno. A tu,
prakeikta, nevaikščiok po žemes, žmonėm žalos nedaryk, eik tu
skradžia [skradžiai] žemę!

Arba lenkiškai:

Poporc bez kvetu, ptačka bez mleka, kamen bez kożene, a ty, pšeklenta,
ne choc po tai żemi, lūdzim škodzi ne rob, ic ty skro żemi!
[– Paproć bez kwiatu, ptaszka bez mleka, kamień bez korzenia, a
ty, przeklęta, nie chodź po tej ziemi, ludziom szkody nie rób, idź
ty skro[ś] ziemi!][106]⁵

To zamawianie zapisane jest i w języku litewskim, i w języku polskim, w rękopisie nie ma żadnej adnotacji, w którym języku zamawianie wypowiedział sam wykonawca, ale najprawdopodobniej były użytkowane obie wersje. Warto też zwrócić uwagę na transliterację tekstu polskojęzycznego, zapisanego wyłącznie ze słuchu. W tym przypadku można przypuszczać, że tekst litewski mógł być pierwotnym.

⁵ Wszystkie cytaty zamawiań pochodzą z publikacji: D. Vaitkevičienė, *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės*, dz. cyt. W nawiasach podaję numer strony.

Odwrotną sytuację możemy zaobserwować w następnym przykładzie:

Stada šarich, stada rudich, stada žalieznych, raba atpusc, raba atpusc!

[– Stada szarych, stada rudych, stada żelaznych [stalowych], raba [pstra] odpuść, raba odpuść!

– Pulkas pilkų, pulkas rudų, pulkas geležinių, margoji, atleisk, margoji, atleisk!] [618]

To zamawianie trzeba wypowiedzieć trzy razy na jednym oddechu, a następnie podmuchać na chleb, który musi zjeść ugryzione przez żmiję zwierzę. Zamawianie można wykonać zarówno w pomieszczeniu (w chacie), jak i na dworze.

Dalej jest przytoczona bardzo ważna notatka: „Zamawianie przez samego zamawiacza było przetłumaczone na język litewski” [618]. W tym przypadku też możemy wnioskować o pierwotności wersji językowej – to znaczy w języku polskim.

Poszerzając pole porównawcze bliskich tekstów, czy wręcz wariantów, dotrzemy do źródła wschodniosłowiańskiego. Zapisano również wersję tego samego zamawiania, ale bardziej rozszerzoną, która figuruje tylko w języku litewskim, ale w tym wariantcie ewidentny jest wpływ tradycji białoruskojęzycznej oraz rosyjskojęzycznej. Istotnym jest i to, że na rdzennych terenach Białorusi i Rosji ten tekst nie był odnotowany, a wyłącznie na terenie Litwy:

Pulkas rudų, pulkas juodų, pulkas pilkų! Gelaže, gelaže, gelaže, kų inleidai, atleisk, atleisk, atleisk! Kad neatleisi, atnešiu iš marių akmenia ugnės, uždegsiu visus kalnus, pakalnas ir visas šiekštas, nebus kur tau ani išeit! [198]

<...> Я съ Латыря камня вазьму огню, съ питуна крове, выгжу вси мхи, вси болоты, вси крутыи

бериги. Ня будзить вамъ ни пристанища, ни прибъжыща;

<...> Гад, гад, черный гад! Возьми свой яд. Если не возьмёшь свой яд, пойду на море-океан, возьму из белого Янтря – камня огня, у петуха – крови и

выгжу, и выпеку весь твой яд. Не будет тебе сокровища ни в горах, ни в норах, ни в

дремучих лесах. [199]

Tu w wersji litewskiej pojawiają się słowiańskie elementy – *iš marių akmenia ugnės* / z morza kamień ognia (mając na myśli bursztyn – *белый*

Янтарь (rus.)), *uždegsiu visus kalnus, pakalnas ir visas šiekštas* / podpalę wszystkie góry, pagórki i wszystkie pnie, *nebus kur tau ani išeit* / nie będziesz miał gdzie odejść.

Przypuszczenie o polskim pochodzeniu tego zamawiania znowu się nie potwierdza. Dojść do pierwowzoru w tym przypadku po prostu się nie da. To jest przykład tego, jak ten sam motyw funkcjonuje na tym samym areale w różnych językach i w różnych wariantach.

Bardzo rzadko mamy do czynienia z przykładami, w których można stwierdzić, albo chociaż przypuszczać, która wersja jest tłumaczeniem. Na to może wskazywać przede wszystkim struktura tekstu i cechy leksykalne, takie jak liczne zapożyczenia i wyrazy obce, które nie są typowe dla mowy potocznej.

D. Vaitkevičienė przytacza przykład zamawiania na różnego rodzaju bóle zanotowany w okolicach Puńska, które było wykonywane i po litewsku, i po polsku:

Šventas Jurdijanai, apčycsinai akmenio šaknis, apčycsyk ir mano sopulius!
Arba lankiškai: Święty Jurdijanie, apcyscił na kamieniu korzenie, apcysci moje znako bolenie [20]

To zamawianie trzeba było wykonać podczas pełni, ale w miejscu, gdzie promienie księżycy nie dosięgają „*ani przez gałęzie, ani przez budynki. W buzi trzeba trzymać wodę i nią umyć się*” [20].

Tekst polski jest rymowany i uważany za pierwotny. Rymowanie tutaj jest swoistym wskaźnikiem tekstu źródłowego. W tym przypadku zauważalna jest adaptacja wyrazów – czasowników *apcyscił, apcysci*, słowianizmów, które zostają przeniesione w prawie niezmienionej formie do tekstu litewskiego. W opisie widzimy też litewskie formy dialektu zmienione pod wpływem języka polskiego: *budinkus*, bezokoliczniki *buc, turec, nusiprausc, sakyc* (być, mieć, umyć, mówić).

W następnym przykładzie również widzimy rymowany tekst polski, pierwotny:

Zemby moje, zemby moje, żeby nie te zemby, to była by dupa z
gemby!
[- Zęby moje, zęby moje, żeby nie te zęby, to byłaby dupa z gęby!
- Dantys mano, dantys mano, jei ne tie dantys, tai būtų užpakalis
iš burnos!] [613]

Widzimy tutaj kolejne zjawisko – zamawiania niekoniecznie były tłumaczone na język litewski, często były wymawiane w tym języku, w którym były usłyszane. W rękopisach znajdziemy takie dwujęzyczne wpisy, gdzie opisanie zamawiania i niezbędne warunki wykonania podane są w języku litewskim, a samo zamawianie, czy jego części – w języku polskim. W opisie poprzedniego zamawiania na zęby zostało wprost powiedziane, że to jest „polskie zamawianie na ból zębów”. Chory musi zezłościć się, rozgniewać się i wtedy ból ustąpi. Można tym wytłumaczyć używanie leksyki nieco bardziej wulgarnej. Temat pośladków („dupy”) w polskiej frazeologii ludowej jest bardzo szeroko spotykany, co też wskazuje na pierwotność tego zamawiania w języku polskim.

Jeszcze jeden przykład podobnego funkcjonowania zamawiania bez tłumaczenia na język litewski:

Kai jaunų mėnulį pamata, tai priklaupia in kelių, persižegnaja ir kalba:

– Króla królewicza, niebieskiego dziedzica porodziła [ku] zgubie bez boleści. Wybaw nas [od] smutku, żałości. Zdrowaś, Maryja.

[Karalių karalaitį, dangišką sūnaitį pagimdei be skausmo pražūčiai.

Išgelbėk mus nuo liūdesio, sielvarto. „Sveika, Marija“.]

– Tau in pilnacies,

Ė man in sveikatas. [234]

Opis poprzedzający samo zamawianie jest w języku litewskim: *kiedy zobaczysz młody księżyc, trzeba uklęknąć na kolano, przeżegnać się i wymówić*. Zamawianie to stosowane było na smutki i zgryzotę. Na końcu formuły widzimy dopełnienie w języku litewskim – *Tobie na pełnie, A mi na zdrowie*. Takie rozszerzenie tekstu podstawowego jest swoistą adaptacją, uzupełnieniem „elementem” litewskim. Jednocześnie trzeba podkreślić, że to uzupełnienie stanowi cechę charakterystyczną omawianego gatunku, którą można określić jako schemat, model dominujący w zamawianiach: „tau..., man...”(„Tobie....., Mi...”)⁶. Ten schemat odzwierciedla zasadę podziału i wymiany energii oraz równowagi pomiędzy człowiekiem i otaczającym jego światem.

Kryterium geograficzne w dwóch poprzednich przykładach nie jest istotne, to nie są zwyczajne zapożyczenia z sąsiadujących rejonów – teksty zapisane w okolicach Zarasai i Ignaliny, tzn. w północno-wschodniej części Litwy niegraniczącej z terenami Polski.

6 B. Jasiūnaitė, *Maldelės į jauną mėnulį rytą Lietuvos folklore: etnolingvistinis aspektas*, „Baltistica” XLI (3) 2006, s. 486.

Często miała miejsce adaptacja zamawiania – językowa, tematyczna, stylistyczna, wskutek czego mamy do czynienia z mieszanką językową. Szczególnie dotyczy to tekstów z terenów przygranicznych. Jeśli chodzi o zamawiania polskojęzyczne, takim reprezentującym areałem będzie wschodnia i południowo-wschodnia część Litwy:

Gražus ponaicis, dangaus karalaicis, kad mano būt dūšia zbaviona
[= siela išgelbėta]. [242]

To zamawianie pochodzi z przygranicznego regionu przy miejscowości Varėna (pol. Orany) i część zamawiania *dūšia zbaviona* (dusza zbawiona) jest typowym elementem polskojęzycznym, który mógł na równi funkcjonować wraz z formą litewskojęzyczną. Raczej jest to przykład późniejszej transformacji dawniejszego zamawiania, ponieważ w tym tekście pojawia się chrześcijański motyw zbawienia duszy.

Mówiąc o zamawianiu „na młody księżyc”, warto podkreślić unikatowość tego motywu. Z punktu widzenia gatunku to jest wariant pośredni pomiędzy zamawianiem leczniczym a pradawną modlitwą do pogańskich bogów, w których to zwracano się do bóstw – Słońca, Perkuna, Gabiji (bogini ognia), Žeminy (bogini Ziemi) i żywiołów – wiatru, deszczu, chmur itd. Tego rodzaju teksty powiązane są z konceptem zdrowotnym, religijnym/sakralnym – pojawiają się motywy związane z wątkami koncepcji szczęścia, życia pośmiertnego, uszanowania i uczczenia bogów. Osobną grupę tworzą miłosne zamawiania na księżyc.

Przede wszystkim to teksty o charakterze sakralnym, związane z magią leczniczą. Do księżycy zwracano się z prośbami o piękno i zdrowie. W tym przypadku musiał zadziałać mechanizm – „żeby osiągnąć niezbędny efekt, trzeba imitować określone zjawisko, działać na zasadzie analogii [...] Podobieństwo tworzy podobieństwo: zwracaj się do *młodego młodzieńca księżycy*, i sam będziesz młody i piękny”⁷.

Ten motyw zwracania się do młodego księżycy znany był nie tylko na Litwie, ale też na terenach północnej, wschodniej i centralnej Europy. Znajdziemy odpowiedniki również w języku polskim:

Witaj księżu w nowej koronie – tobie niebo i korona, a nam zdrowie i fortuna!
Zawitaj, zawitaj księżycu, niebieski dziedzicu, krzyż na niebe [i] korona, po śmierci w niebe wieczna fortuna! [268]

7 B. Jasiūnaitė, *Maldelės į jauną mėnulį rytų Lietuvos folklore: etnolingvistinis aspektas*, dz. cyt., s. 480.

Istnieją też zapisy tego zamawiania w języku szwedzkim, estońskim, maryjskim, rosyjskim, białoruskim, ukraińskim, węgierskim i francuskim. Zdaniem B. Jasiūnaitė: „[...] nie wiadomo kto od kogo pożyczył: Bałtowie od Ugrofinów, czy Ugrofinowie od Bałtów, a może i jedni, i drudzy, i też inni mogli pożyczyć od Słowian”⁸, ale jednoznacznie stwierdza, że są to teksty, które powstały w czasach przedchrześcijańskich⁹. Jednak według trafnej obserwacji J. Balysa „[...] te pogańskie pojęcia są wymieszane i wplecione z chrześcijańskimi do jednego kosza”¹⁰.

Motywy wielokulturowym jest również obrzęd wykonywany w Niedzielę Palmową, który polegał na biciu palmą/verbą i wypowiedaniu specjalnego zamawiania. Chłostanie palmą jest do dziś powszechnie znaną na Litwie formułą związaną z odzyskaniem i utrzymaniem zdrowia i szczęścia. Podczas chłostania życzo zdrowia, szczęścia, a dzieciom – by dobrze rosły. Najczęściej taka palma była wykonana z gałązek wierzby, która jest symbolem żywotności, odradzającego się życia. To pierwsza roślina, która budzi się po zimie. Ciekawostką jest, że bardzo często ta palma była zrobiona z rośliny wiecznie zielonej. W warunkach litewskich taką rośliną jest jałowiec, roślina mocno kująca, co wzmacniało efekt rytuału odczuciem bólowym. Na Wileńszczyźnie taka palma do dziś jest robiona z jałowca:

– Verba bije, nie ja bijem [Wierzba bije, nie ja biję],
Už nedėlios ir Velykos. [542]

Jak widzimy, podane są dwa warianty pisowni – oryginał i tekst polski poprawny ortograficznie. Oryginał jest zostawiony w celu pokazania zniekształcenia tekstu polskiego w wykonaniu informatorki posługującej się językiem litewskim. Zastosowano tutaj transliterację tekstu polskiego.

Formuła jest znana w różnych językach słowiańskich (białoruskim, ukraińskim, polskim, serbskim, kaszubskim) i różnych wersjach:

białor. Не я б’ю, вярба б’е. За тыдзень Вялікдзень. Будзь здароў ва ўвесь год, як зімовы лёд;
Вярба хрэс! Сякі да слёзні я сяку — вярба б’ець; трэці раз на здароўя!

⁸ Tamże, s. 474;

⁹ Już w czasie neolitu symbolika księżycy i innych ciał niebieskich wykorzystywana była w ceramice w zdobieniu naczyń i ozdób.

¹⁰ B. Jasiūnaitė, *Maldelės į jauną mėnulį rytų Lietuvos folklore: etnolingvistinis aspektas*, dz. cyt., s. 476.

ukr. Не я бью, верба бье, За тыждень – Велькдень; Будь великий, як верба, А здоровый, як вода, А богатый, як земля;
polsk. Palma bije, nie ja bije, Wielki Dzień za tydzień;
serb. Паст' ко верба;
kaszubski Wierzba bije, jo nie biję. Za tidzeń Wielgi dzeń, za noce trze i trze są Jastre. [547]

Jeszcze jeden ciekawy podgatunek zamawiań to formuły niemające leksykalnego znaczenia i przypominające typowe zaklęcia. Pod tym względem są to zamawiania językowo uniwersalne, używane przez nosicieli różnych języków. W tym przypadku szczególnie istotnym jest to, w jakim języku jest podany opis zamawiania. Na przykład do zamawiania od ukąszenia węża dołączony jest opis po polsku:

Drugi sposób zamawiania (od ukąszenia węzów) jest słowami:
– Kota, rota, dota, baśalyk, adyk, psyk, cik! [558]
Wyrazy te, żadnego nie mające lingwistycznego znaczenia, mają mieć moc magiczną przeciw jadowi węża. Trzeba zaś je wymawiać naprzód w takim porządku jak są napisane i w odwrotnym, t. j. zaczynając od „cik, psyk“ i t. d. [558]

Takie samo zamawianie funkcjonowało też w środowisku litewskojęzycznym. Mając na myśli tego rodzaju teksty, dotarcie do języka źródłowego jest bardzo skomplikowane, jeśli w ogóle możliwe.

Wyjątkiem, jeśli mówimy o źródle i pochodzeniu zamawiania, jest grupa uniwersalnych europejskich zamawiań, które są znane na terenie Europy i nie tylko. Odnotowano je w różnych dawnych źródłach religijnych i literackich, do których znaczenia można dotrzeć poprzez inne języki.

Przykładem może być słynne zaklęcie *abracadabra*. Znanie jest dla nosicieli języka litewskiego, polskiego i wielu innych języków europejskich. Zamawianie i cały rytuał był stosowany na różne choroby. Z wariantów zgromadzonych w wydawnictwie wynika, że było lekiem na: różę, malarię, żółtą gorączkę, wściekłą psów. Znajdziemy też wskazania na „wszelkie choroby i dolegliwości” oraz, że to środek pomagający uniknąć pożarów i innych nieszczęść.

Formuła *Abracadabra* pierwszy raz była wspomniana w II wieku w łacińskim poemacie *De medicina praecepta* gnostyka Quintusa Sammonicus Serenus¹¹, który był lekarzem cesarza Karakalli. Sammonicus przepisał ce-

¹¹ <https://pl.wikipedia.org/wiki/Abrakadabra> [dostęp: 2020-07-13].

sarzowi amulet do walki z malarią, na którym wyryte było słowo *ABRACADABRA* w formie trójkąta. Zaklęcie było zapisane w formie lejka lub odwróconej piramidy, która z każdą nową linijką zmniejsza się po jednej literze z przodu i z tyłu wyrazu.

Słowo z reguły było zapisywane w jeden z następujących sposobów:

A - B - R - A - C - A - D - A - B - R - A
 A - B - R - A - C - A - D - A - B - R
 A - B - R - A - C - A - D - A - B
 A - B - R - A - C - A - D - A
 A - B - R - A - C - A - D
 A - B - R - A - C - A
 A - B - R - A - C
 A - B - R - A
 A - B - R
 A - B
 A

lub

A - B - R - A - C - A - D - A - B - R - A
 B - R - A - C - A - D - A - B - R
 R - A - C - A - D - A - B
 A - C - A - D - A
 C - A - D

We wspomnianym źródle łacińskim mówi się również, że chory musi zapisać ten tekst na papierze, zgiąć na krzyż, zaczepić na sznurek i 9 dni nosić nie zdejmując. Następnie przed wschodem słońca, trzeba ten paperek ściągnąć i wrzucić do strumyka, który biegnie na wschód. Pierwotne znaczenie *Abracadabra* też nie jest znane, ale jest kilka wersji. Najbardziej wiarygodne jest wytłumaczenie pochodzenia z języka aramejskiego, w którym to *abra-ka-dabra* oznacza – „tworze wymawiając słowo”. Jest to magiczna fraza, która reprezentuje wątek boskiego tworzenia świata. Formuła znana powszechnie w całej Europie w różnych wariacjach. Notuje się (np. John G.R. Forlong oraz Lindsay Jones *Encyclopedia of Religions*) wiele form tego wyrazu: *abraxas* (*Abraksas*), *abrasax* (*Abrasaks*), *abracadabra*, *ablathanabla* czy *abanathabla*¹². Wszystkie te formy stanowią starożytne zaklęcia gnostyckie.

¹² Zob. *Encyclopedia of Religions*, file:///C:/Users/User/AppData/Local/Temp/epdf.pub_encyclopedia-of-religion-1.pdf; <https://ru.wikisource.org/wiki/ЕЭБЕ/Абракадабра> [dostęp: 2020-07-13].

Na terenach Litwy, w odróżnieniu od sąsiadującej Łotwy, nie zanotowano licznych wariantów. Jeśli chodzi o polskojęzyczne zamawiania, formuła *abra-kadabra* również była notowana. Znajdziemy wariant z elementami polskiej pisowni – z przekreślonym L:

Abrokołyotum
Brokołyotum
Rokołyotum
Okołyotum
Kołyotum
Ołyotum
Łyotum
Yotum
Otum
Tum
Um
M [567].

Podsumowanie

Polskojęzyczne zamawiania w zbiorze rękopisów zamawiań litewskich stanowią osobną podgrupę w kontekście bałtosłowiańskim. Jednocześnie trzeba podkreślić specyfikę funkcjonowania tych tekstów w obrębie tego samego terytorium, pod ścisłym obustronnym wpływem językowym i kulturowym. Biorąc pod uwagę kryterium chronologiczne, mamy do czynienia z tekstami zarówno przedchrześcijańskimi, jak i tekstami późniejszego etapu chrześcijańskiego.

W omawianym wielojęzycznym środowisku zamawiania nierzadko były tłumaczone z jednego języka na drugi, czy nawet trzeci. Należy też podkreślić, że analizując zapisy analogicznych zamawiań czasami bardzo ciężko lub nawet niemożliwym jest stwierdzić z którego języka, której tradycji to zamawianie pochodzi. Warto też zwrócić uwagę na wielojęzyczne funkcjonowanie tej samej formuły.

W bardzo nielicznych przypadkach mamy do czynienia z przykładami, w których można stwierdzić, lub chociaż przypuszczać, która wersja jest tłumaczeniem. Na to może wskazywać przede wszystkim struktura tekstu (np. rymowanie tekstu jest wskaźnikiem pierwotności) i cechy leksykalne, takie jak liczne zapożyczenia oraz wyrazy obce, które nie są typowe dla mowy potocznej.

Kolejne, warte uwagi zjawisko to fakt, że polskojęzyczne zamawiania niekoniecznie były tłumaczone na język litewski. Teksty często były wymawiane w tym języku, w którym były usłyszane. W rękopisach znajdziemy takie dwujęzyczne wpisy, gdzie opis zamawiania i niezbędne warunki wykonania podane są w języku litewskim, a samo zamawianie lub jego części – w języku polskim.

Istotnym wątkiem jest również adaptacja zamawiania, zarówno językowa, tematyczna, jak i stylistyczna, wskutek czego mamy do czynienia z mieszaną językową. Typowym zjawiskiem w tej dziedzinie jest zabieg transliteracji, zapisywanie tekstu ze słuchu. W tym przypadku szczególnie dotyczy to tekstów z terenów przygranicznych. Jeśli chodzi o zamawiania polskojęzyczne, głównym arealem będzie wschodnia i południowo wschodnia część Litwy.

Osobną grupę zamawiań stanowią formuły niemające leksykalnego znaczenia i przypominające typowe zaklęcia. Pod tym względem są to zamawiania językowo uniwersalne, używane przez nosicieli różnych języków. W tym przypadku szczególnie istotnym jest, w jakim języku jest podany opis zamawiania, co pozwala wnioskować o pochodzeniu użytkowników określonego zamawiania.

Do tej grupy należą uniwersalne europejskie zamawiania (np. *Abracadabra*, *Sator*, *Abia Obia Fabia*), które są znane na terenie Europy i nie tylko, zanotowane w różnych dawnych źródłach okultystycznych i literackich, do których znaczenia można dotrzeć poprzez inne języki.

Bibliografia

Balys Jonas, *Raštai*, t. 4: *Fabula obscena. Dvasios ir žmonės. Užburti lobiai. Lietuvių mitologiškos sakmės. Liaudies magija ir medicina*. Vilnius 2003.

Balsys Rimantas, *Maldos į senuosius lietuvių ir prūsų dievus*, „Tautosakos darbai“ XXXV, Vilnius 2008, s. 249–268.

Forlong John G. R., *Encyclopedia of Religions*, t. 1–3, New York 2013.

Jasiūnaitė Birtutė, *Maldelės į jauną mėnulį rytų Lietuvos folklore: etnolingvistikos aspektas*, „Baltistica“ XLI (3), Vilnius 2006, s. 473–488.

Eliade Mircea, *Traktat o historii religii*, Łódź 1993.

Engelking Anna, *Magiczna moc słowa w polskiej kulturze ludowej*, „Język a kultura“, t. 1, *Podstawowe pojęcia i problemy*, Wrocław 1991, s. 157–166.

Marczewska Marzena, *Ja cię zamawiam, ja cię wypędzam... Choroba. Studium językowo-kulturowe*, Kielce 2012.

Lindsay Jones, *Encyclopedia of Religions*, t. 1–12, Detroit 2005.

Vaitkevičienė Daiva, *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės*, Vilnius 2008.

Vėlius Norbertas, *Senovės baltų pasaulėžiūra*, Vilnius 1983.

Źródła internetowe

<https://pl.wikipedia.org/wiki/Abrakadabra>

file:///C:/Users/User/AppData/Local/Temp/epdf.pub_encyclopedia-of-religion-1.pdf

<https://ru.wikisource.org/wiki/ЕЭБЕ/Абракадабра>